

SAYI 38 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

şah veya devlet adamları) sanatsal olarak da şiire katkıda bulunur. Nazire geleneği bunun canlı bir örneğidir (s. 53).

Durmuş kullanılan literatür ve kurulan denklemi doğrulama yönünden bu eserdeki iddiasını yeterince ispatlamaya çalışmıştır. Teorik çalışmaların bir elin parmaklarını geçemeyecek kadar az olduğu bir sahada oldukça önemli bir konuyu disiplinlerarası bir metotla ele alan bu çalışma hem metodolojik konusu hem de varmak istediği sonuç bakımından oldukça başarılı görünmektedir. Ayrıca eser, yalnızca edebiyat veya tarih alanlarına değil sosyal bilimler alanındaki çalışmalara da katkı sağlamıştır.

Bununla birlikte Osmanlı şairini yakından tanıyanlar kitabı okurken şu soruları sorabilirler: Hamiyle hiç karşılaşmadığı ve hiç caize almadığı halde şairlik tabiatının peşinde giderek şiir yazar Osmanlı şairi yok mudur? Hiç hamisi olmayan ve patronaj ilişkisi içinde bulunmayan şairler, şiirde hem nicelik hem de nitelik olarak diğerlerine göre daha mı geride kalmıştır? Şiirin niteliğini arttırarak devam ettiği altı yüz yıl boyunca hamiler, siyasi ve ekonomik şartlar bir yana sanata alaka bakımından aynı düzey ve konumda mı kalmışlardır? Öyle idilerse de sanatçıyı hep aynı düzeyde mi desteklemişlerdir?

Durmuş'un Fuzulî'den ilhamla *Tutsan Elini Ben Fakirin* adını verdiği bu eser, yukarıdaki soruların cevabını öncelikli olarak ele almıyorsa da, şairi ve şiiri Osmanlı devlet yapısı içinde konumlandırarak yukarıdaki sorular da dahil olmak üzere bu konuyla alakalı diğer meselelerde nitelikli eserler vermeye devam edecek donanım ve konumdadır.

Vildan Serdaroğlu C.

Marc David Baer,

The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks

Stanford: Stanford University Press, 2010, 332 sayfa.

*Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*¹ kitabından sonra yazdığı bu ikinci kitabında Baer, Türkiye'de hakkında en çok

1 Baer'in Oxford University Press tarafından yayınlanan bu kitabının Türkçesi *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupsası'nda İhtida ve Fetih* (Hil, 2010) adıyla yayınlanmıştır.

tartışılan konulardan biri olan Dönmeler hususuna eğilmektedir. Giriş ve üç bölümden oluşan kitapta yazar şu sorulara cevap aradığını belirtmektedir: Yahudilikten dönenlerin torunlarını basitçe Yahudi olarak adlandırmak ne dereceye kadar uygundur? Eğer dönmelerin inançları ve ibadetleri onları Yahudi cemaatinin dışına yerleştiriyorsa, Dönmeler hangi yollarla ve neden kendilerini Yahudilerden ve Müslümanlardan ayrı tutmaya çalışıyorlardı? Dönmeler kendilerini nasıl görüyorlardı, başkaları onları nasıl görüyordu ve bu algılar zamanla nasıl değişti? Dönmeler son dönem Osmanlı ve ilk dönem Türkiye Cumhuriyeti tarihinde nasıl bir rol oynamışlardı? Bir dinden başka bir dine dönmeyi veya dini olmaktan seküler olmaya geçişi tanımlarken dönüşümün ne zaman olduğunu nasıl anlarız? Bir Yahudi, bir Müslüman, bir Türk ya da bir Rum olmanın sınırları nedir? (s.x) Baer, Sabatay Sevi'nin Yahudilikten Müslümanlığa geçişinin ve onun ilk nesil takipçilerinin Gershom Scholem ve Cengiz Şişman gibi akademisyenler tarafından çalışıldığını ancak modern dönemdeki Dönmelerin tarihi ile dini ve etnik kimliklerinin keşfedilmemiş kaldığını belirtmektedir.

Yahudi Mesih Sabatay Sevi'nin Müslüman olmasının ardından Dönmelerin iki yüzyılını (1666-1862) anlattığı giriş bölümünde Baer, nevi şahsına münhasır etnik ve dini Dönme kimliğinin gelişiminin yanısıra Dönmelerin ve başkalarının bu kimliği nasıl algıladığını ele almıştır. 16 Ekim 1666, Kuzey Avrupa'dan Yemen'e kadar çok sayıda Yahudinin Mesih olduğuna inandığı Sabatay Sevi'nin Sultan IV. Mehmet'in Edirne'deki sarayında Müslüman olduğu tarihtir. Yazara göre sayıları 200-300 aile (1000-1500 kişi) kadar olan Sabatay Sevi'nin takipçileri de Müslüman olmalarına ve Müslüman görünmelerine rağmen Sabatay Sevi'nin Mesihliğine inanmaktan vazgeçmemişler, dini inanç ve ibadetlerini devam ettirmişlerdir. Önce Edirne'de daha sonra da Selanik'te bir araya gelen grup, evliliklerini kendi toplulukları içinden yaparak kendi kimliklerinin Yahudi ve Müslümanlar arasında erimesinin önüne geçmiştir. Ayrıntılı olarak kendi şecerelerini tutan, ölümlerini kendi mezarlıklarına gömen, kendi ibadet yerlerini oluşturan Dönmeler kendilerine özel defin ritüelleri de geliştirmiştir (s.1-6). Yakubi, Karakaş ve Kapanacı olarak kendi içinde de üç kola ayrılan Dönmeler ortaya çıktıkları 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı yetkili makamlarının dikkatini çekmemiş ve modern döneme kadar Dönmelerin dini inançlarındaki samimiyetleri sorgulanmamıştır. Yazara göre 1862'de kayıp bir kişiyi ararken girilen bir Dönme evinde bulunan hapis ve işkence izlerinin mahkeme tarafından devlet otoritesine karşı gelme olarak görülebilmesi bakımından önemliydi. Dönmeler resmi olarak Müslüman sayılıyordu ve bu Müslümanların niye diğer Müslümanlardan ayrı gayriresmi bir mahkeme ve hapishanesi olduğu sorusundan hareketle 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı yet-

kili makamları Dönmelerin Müslümanlar gibi olmadığını anlamaya başlamışlardı (s.11-12).

Baer'e göre 20. yüzyıla gelindiğinde sayıları 10.000-15.000 kişidir, Dönmeler artık bir din olarak algılanabilecek her türlü Ŗeye sahiptir ve ne Müslüman ne de Yahudidirler. Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu devrinde hiçbir zaman Dönmeleri Yahudi olarak görmemişlerdir ve Dönmeler de kendilerini Yahudi olarak düşünmemişlerdir (s.13-15). İmparatorluğun son yıllarından itibaren insanların etnik ve dini kimlikleri başkaları tarafından sorgulanmaya başlandığında Dönmeler Müslümanlar tarafından Yahudi olarak görülmeye başlamıştır (s.21).

Baer, kitabının ilk bölümünde 1862-1908 arası Osmanlı Selanik'indeki Dönmeleri ele almış ve onları bir arada tutan inanç sistemini, okulları, sosyal ve ekonomik bağları incelemiştir. Dönme bir kızın (Sabiha [Sertel]) Müslüman bir erkekle (Mehmet Zekeriya) evlenmesi, var olan evlenme geleneklerine aykırı olmasından dolayı din ve toplumun birbirine geçtiği Dönmeler arasında büyük anlaşmazlıklara neden olmuştur (s.25-27). Baer, Selanik'te Dönmelerin nerelerde oturduğunu; Dönme Camisini; Dönmelerin Yakubi, Karakaş ve Kapancı kollarının ayrı mezarlıklarını; erkek ve kız öğrenciler için Kapancı kolunun Terakki ve Karakaş kolunun Feyziye okullarını kurmasını; Dönme eğitim tarihinde önemli isimler olan Şemsi Efendi ve Mehmet Cavid'i ve Dönmelerin Selanik'in kozmopolit bir şehir haline dönüşmesindeki rollerini bu bölümde anlatmıştır.

Eğer Dönmeler Yahudi olsaydı ya da Yahudiler tarafından Yahudi olarak görülselerdi dünyadaki en büyük Yahudi mezarlığı olan şehirdeki Yahudi mezarlığına gömülürlerdi diyen Baer, Dönmelerin Selanik'te kendilerine has mezarlıklara gömüldüklerini ifade etmektedir (s.43). Osmanlı hakimiyetinin sonuna kadar şehir ekonomisinde başat rol oynayan Dönmeler, bankacılık, tekstil ve tütün tüccarlığı, kahvehane ve otel işletmeciliği, endüstri ürünleri pazarlaması gibi iş kollarında boy göstermişlerdir (s.68-74). Uluslararası ticaretle iştigal etseler ve dünyadaki gelişmelere açık olsalar da Dönmeler kendi nevi şahsına münhasır dini inanç ve ibadetlerini korumuşlardır. Baer'e göre, bu dönemde Dönmeler sosyal olarak diğer insanlara açık değillerdir ve grup dışından evliliğe izin vermezler ama aynı zamanda ilerici ve radikaldirler, farklı ortamlarda çalışırlar. Dönme toplumu kapalı, muhafazakar ve gelenekseldir ama aynı zamanda dünyaya açıktır (s.76-79). Bütün bunlar aslında çelişki gibi görünse de Baer, elinden geldiğince, benzerine sık rastlanmayan böyle bir grubun böylesi farklı özellikleri içinde nasıl barındırdığını anlatmaya çalışmıştır. Dönmelerin evrensel bir din peşinde olmadıklarını ve Dönme toplumundan olmayan insanların topluluğa bağlanmalarına

izin verilmediğini ifade eden Baer, Dönmelerin 1923 öncesinde laiklik taraftarı (*secularist*) olarak isimlendirilemeyeceğini belirtmektedir (s.79).

Kitabının “İmparatorluk ve Ulus Devlet Arasında” olarak adlandırdığı ikinci bölümünde Baer, II. Meşrutiyet’in ilanında ve Hareket Ordusu’nun İstanbul’a yollanması gibi devamında meydana gelen hadiselerde Dönmelerin rolünün ne olduğunu irdelemiştir. Dönme ileri gelenlerinin birçoğu ilk önce yerel siyasete girmişlerdir. Mesela Dönmelerin Yakubi kolundan Hamdi Bey yerel siyasette en görünür Dönmedir ve Selanik Belediye Başkanı (1893-1902) olmuştur. Tanzimat reformları yeni idari kadrolar oluşturmuştur ve 1880’lerin ortalarından itibaren bu kadroların birçoğunda Dönmeleri görmek mümkündür (s.84-89). Fazlı Necip ve Ahmet Emin (Yalman) gibi Dönme gazeteciler Temmuz 1908 olaylarında önemli rol oynamışlardır (s.97). Birçok ünlü Dönme farmasondur, Mevlevi ve Bektaşî tarikatlarına bağlıdır ve bu durum onların İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne girişlerini kolaylaştırmıştır (s.94). Derviş Vahdeti’nin Volkan dergisindeki yazılarını örnek veren Baer, 1908 ve sonrasında Dönmelerin neden çok fazla dikkat çektikleri sorusuna cevap aramaktadır. Baer’e göre Dönmeler farmasonlukta, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde, II. Meşrutiyet’in ilanında ve sonrasında Osmanlı siyasetinde önemli rol oynamışlardır (s.108).

Balkan Savaşları esnasında Yunanistan’ın Selanik’i almasından sonra bu şehirde bulunan Dönmelerin yeni politik durumdan nasıl etkilendikleri ve şehirdeki yeni Yunan idaresinin Dönmeleri nasıl gördüğü bu bölümde ele alınan konular arasındadır. Hamdi Bey’in oğlu Osman Said, Selanik’in son Osmanlı belediye başkanıdır ve Yunanistan hakimiyeti altındaki şehirde görevinde kalmıştır (s.111-112). Selanik’in el değiştirmesi Dönmelerin tarihinde yeni bir sayfa açmış ve birçok Dönme ailesi İstanbul’a taşınmıştır. Selanik’te kalan Dönmelerin bazıları şehirde önemli ekonomik ve siyasi roller üstlenmeye devam ederken bazıları da servet, mülk ve güç kaybına uğramışlardır (s.119). Yine bu bölümde Baer, 1919 yılında İstanbul işgal altındayken *Dönmeler: Hunyos, Kavareyos, Sazan* adlı imzasız bir yayının dönmeleri kötülediğini, bu yayında bahsedilen iddialara cevap mahiyetinde *Dönmelerin Hakikati* isimli eserin basıldığını ve bu yayınlarda nelerden bahsedildiğini ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Kitabın üçüncü bölümü Dönmelerin İstanbul’daki evresini konu edinmektedir. Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi ve bunun Dönmeler üzerindeki etkisini inceleyen Baer, Yunan hükümetinin Dönmeleri Müslüman olarak gördüğünü ve nüfus mübadelesine dahil ettiğini, bu şekilde de ekonomisini “millileştirmek” için Yunan olmayan önemli bir öğeden kurtulmak istediğini belirtmiştir (s.148, 214). Dönmeler hakkında Türkiye’de yapılan tartışmaları

yorumlayan Baer'e göre Türkiye'deki Müslümanların, ülkeye gelen Dönmelerin yabancı mı Türk mü oldukları yönünde tereddütleri vardır. Karakaşzade Mehmet Rüşti, Dönmelerin Türk olmadıklarını söyleyip ya entegre olmalarını ya da ülkeyi terk etmelerini teklif ederken, Dönmelerin Yakubi kolundan olan Ahmet Emin Yalman, Dönmeler hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunup onların neredeyse tamamen Müslüman Türk milleti içinde asimile olduğunu iddia ederek kamuoyunu sakinleştirmeye çalışmıştır. Türkçe ilk Dönme tarihini basan İbrahim Alâettin Gövsa ise Dönmelerin ayrı bir din kurduklarını öne sürerek Yalman'ın yazdıklarını eleştirir (s.157-183). Selanik'te bir şekilde kalan Dönmelerin de içinde oldukları toplum tarafından İstanbul'dakine benzer şekilde sadakatsiz ve yabancı olarak görüldüklerini belirten Baer, eğer nüfus mübadelesinde zorunlu göçe tabi tutulmasalardı Nazilerin Dönmeleri de Yahudi olarak gördüklerinden dolayı onları da Auschwitz'e yollayabileceklerini belirtir (s.221, 257).

Dönmelerin İstanbul'da kurdukları okulların sekülerleştiğini ve bu dönemde de Dönmelerin İstanbul'da bir grup olarak varlıklarını koruduklarını ifade eden Baer, bunu üç yolla yaptıklarını ifade eder: Beraber aynı semtte yaşama, kendi okullarını kurma ve ölülerini kendi mezarlıklarına gömme (s.189-208). Dönmeler, 2. Dünya Savaşı esnasında Varlık vergisi konulduğunda gerek komşularının gerekse devletin kendilerini Türk olarak görmediklerini fark ederler (s.228). Baer, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Dönmelerin toplum tarafından kabullenmelerinde önlerindeki en önemli iki engelin ırksallaşan milliyetçilik ve etnikleşen din algısı² (s.238-239) olduğunu söylerken bunun ne kadar vaktıyı yansıttığını sorgulamak gerekir. Osmanlı Selanik'i Yunan Selanik'ine dönüştüğünde ve İstanbul, ağırlıklı olarak Türklerden oluştuğunda, Türkiye ve Yunanistan ulus devletlerinde Dönmelere yer kalmadığını fark ettiklerinde, kendi kimliklerini Cumhuriyetin ilk yıllarında oluşturulmaya çalışılan Türk kimliği içinde eritmeye çalıştıklarını söyleyen Baer, Dönmelerin bazılarının sessizce önceki inançlarına devam ederken, ileri gelenlerinin Türklüklerini sözle ve hareketleriyle alenen ilan ettiklerini belirtir (s.243-251).

Böyle çetrefilli bir konuda kitap yazan kişinin karşılaştığı zorluklardan bahseden yazar bu kitabı için ikincil kaynaklar ve sözlü tarihin yanı sıra Dönmelerin aile şecerelerini, İstanbul'daki Dönme mezarlıklarındaki mezar taşlarını, *Selânik Vilâyeti Salnamesi* gibi Osmanlıca kaynakları, *Gonca-i Edeb* dergisi başta olmak üzere Osmanlıca ve Türkçe basılan çeşitli dergileri, iki dönme okulunun tarihini, basılmış hatıratları, Yunanca kaynakları, Amerikan, Avusturya, İngiliz ve Fransız diplomatik ve ticari raporlarını kullanmıştır. Kitap ağırlıklı olarak 1850-1950

2 Baer bu görüşünü kitapta kısaca şöyle tanımlamaktadır: “[T]he two main road blocks to acceptance of the Dönme were racialized nationalism and ethnicized religion.”

yılları arasını konu edinmiştir. Kitabın ana metninde ve dipnotlarda ufak tefek yazım hataları bulunmaktadır.³

Oldukça uzun ve yorucu bir araştırmamanın ürünü olduğu belli olan bu önemli kitabın, konusu itibariyle birçok kişinin ilgisini çekeceği kuşkusuzdur. Konusu, ele aldığı dönem ve takip edilen metodlar göz önüne alındığında kitap, bu sahada bundan sonra araştırma yapacak akademisyenlere iyi bir referans olacaktır. Bu konu hakkında önyargılardan arınmış akademik eserlerin çoğalması, son dönem Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarih yazımlarına da katkı sağlayacaktır.

Mehmet Ali Doğan

Cemil Koçak,

Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler,

İstanbul: İletişim Yayınları, 2011. 221 s. + 79 s. ek, kaynakça, dizin.

Kitap esas olarak Tek-Parti döneminde gündelik hayat içinde yürütülen ve örgütlü olmayan genellikle kişisel, kişiselliği aştığı noktada (açıkça karşı durmak ve koymak gibi) *diri* veya (bıkkınca arka dönmek gibi) *gevşek* muhalefeti, iktidarın muhalif olarak tanımladığı kişi ve kuruluşları, bunların niçin ve nasıl muhalefet ettiklerini, iktidarın bu muhaliflere karşı geliştirdiği baskıyı ve aldığı önlemleri birincil kaynaklara dayanarak incelemektedir.

Yazar, *Muhalif Sesler* kitabının neredeyse dörtte birini kaplayan ilk bölümünü din eksenli muhalif seslere ayırmıştır (s. 21-89). “Resmi tarih” bugüne kadar bu tür muhalefet hakkında çok söz sarfetmiş olmasına rağmen bu tavrın arka planı hakkında çok da bilgi vermediği bilinmektedir. Bu bakımdan kitabın bu bölümü özel bir önem taşımaktadır. Bölümün ilk kısmında Rauf Orbay ve hilafet meselesine; ikinci kısmında rejim, inkılaplar, laiklik ve M. Kemal karşıtı telkinlere ve özel olarak da Ramazan aylarındaki dini telkinlere; üçüncü kısımda Diyanet İşleri

3 Örneğin; Aisha (Ayşe), Hajji (Hacı), Suleiman (Süleyman), Rıza (Rıza), Mahmud Pasha (Mahmutpaşa), Gedik Pasha (Gedikpaşa), Çağoğlu (Cağaloğlu), Mecdi Dervish (Mecdi Derviş), Terraki (Terakki), Teraki (Terakki), Ben (Benjamin), Mektepleri [bir çok defa] (Mektepleri), geçmişin (geçmişin), yüzyıl (yüzyılı), teşekül (teşekkülü), Merutiyetin (Meşrutiyetin), Şişli (Şişli), Yakın tarihte geçirdiklerim ve gördüklerim (Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim), ve Yeni Türkiye’de devletin yapılmasında (Yeni Türkiye Devleti’nin yapılmasında). Ayrıca 299. sayfadaki 42. dipnotta adı geçen Sebil dergisinde 1976’da çıkan yazının başlığı “Dönmelerin mum söndü” değil, “Yahudiler ‘mum söndü’ yaparlar mı?!” şeklindedir.